बाई

प्र.नं.2

पोथीचे पहिले पानावर

(१) अथ वितरले द्वितीयाध्याय प्रारंभः
भट्टोपारव्य त्र्यंबक भटस्येदं

(२) शिवभटसुत नागोजी भट्ट कृत
संवत् भाष्य प्रदीप - उद्योत

(३) शके १७३७ युवानाम संवत्सरे
इदं पुस्तकं भट्टोपारव्य त्र्यंबक पंडितराज
उमागर्भज शिवराम शर्मणा
मार्गशीर्ष वदि द्वादश्यां सौम्य
दिवा हस्तिरि (?) ग्रामे स्वगृहे
कृष्णा सन्निधौ संलिख्य पुरितं

व्याकरण

इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंदिर
क्रमांक 2
हस्तलिखित ग्रंथ संग्रह

ता. २१.१२०।७८
१२०/78

ओ॰

॥श्रीगरोशाय नमः॥ हरिदीक्षितपादाब्जसेवनावाप्तबुद्धिना॥ भट्टनागेशविदुषा कृतोऽयं संग्रहो मुदा॥ गाङ्कुटादिभ्यो॥ अस्य
८२ तद्ध्वंति देशलेन वार्त्तिकानुत्थानमाशंक्याह। चत्वारो ये ति। उपस्थितः दूषणद्वारा स्तान्चो काइत्यर्थः। तत्रा ये ति। तत्र
हि गाङ्कुटादिभ्यः परोऽञ्णित्प्रत्ययस्तत्र ङ्कारयुक्त इत्यर्थः। तयोरिति तच्छब्देन गुणभूतयोरपि ङ्कारककारयो बुद्धि
स्थत्त योपरामर्श इत्याह भाष्ये ङ्कारककारयोरिति। प पाचे तत्त प्पा पस्य शापामुक्तं। ङि॰ त्वकित्त्वयोर प्रसिद्धिरिति तत्र घ
बद्धाराप्रसिद्धिरित्यर्थ स्त्तदा ह येनत स्येति। सन्वे वेति। पङ्क्र रे रिति शेषः। अञ्णित्प्रहणं वेय्य र्थ्यापत्ता च मोरा जीति व
द्भो पाभावार्थमनुवाद इति न शंक्यं। ननु शशाविधारणादिशब्दे रसताशिविधारोन शशास्पसंबंधः प्रतिपाद्यते इति चेन्नाऽत
इत्स्याप्यप्रामाण्यप्रसंगात्। अञ्णित्प्रहणेति। न च वृद्धिदीति विहितत्र्यउः कमेणि ङ्॰ श्व्याचृत्त येनत इति वाच्यं। गाङ्
कुटादिभ्योनेनत योर्विधानेपिप्रत्यपाधिकारेस्य पाठ।॰।॰ भावेन प्रत्ययत्वाभावात् ननकारणकार योरित्वाप्रवृत्तोञ्णितोसत्त्वे
रसंभवात्। भाष्ये भाव्येतेन र्श्नेनेति। प्रकरणोनेत्यर्थः। ननुभाव्येत इत्युक्तं पंचमीनिर्देशेनादेशविध्यसंभवादत आह। गाङि
ति। गाङ्कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य तथ्यादेः सिद्धत्वाद्विशेषणे एवं विधितात्पर्यमित्याह। ङ्॰ कार इति। नन्वेवं लोपस्यावश्यकत्वे
न विधानं व्यर्थमत आह रत्नां चेति। एवं च कापी र्योविधानमिति भावः। ननुभाव्यमानः सर्वोप्यादेश एवेत्यत्रमानाभावा
दादेशप्रतिविधरत्त युक्तमत आह दिति वेति। अनेनागमत्वं निराकृतं। उरणरपर वद् नंतरोऽस्तिं चेदत आह। ङ्॰ इत् अनंतर इति। न

पु८ ति

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(२) (१)

कै॰ टी॰ न्वेवमपि बहुव्रीहिणाडिः प्रबेलनत्रसस्यामि धानात्तस्य चानेकाल्त्वात् कथमादेः स्यादत आह। तत्पुरुषे इति। न च तस्मादित्त्वेइत्वंम्प र्यल
दासे २ शब्ककृतद्धितइत्ये वासिद्धेरिति वाच्यं अतद्धितइति पर्युदासप्रसंज्ञा कालिकादेरेवतेनेत्वविधानात् अनुपपादोनुपपत्तिः तामेव
दर्शयति कुटितेत्यादो विति। अपाल्मादेवेति। अंतरतमपरिभाषासंस्कृतादित्यर्थः। अंत्यस्यसुरिति न चडि। त्वस्य गुणप्रतिषे
धापर्यत्वे न चारितार्थ्यात्तातङः स्थापेनसर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यं। गुणप्रतिषेधापर्यत्वे सर्वादेशत्वं सर्वादेशत्वे च तत्
र्यत्वमिति स्मोन्याश्रयेण सर्वादेशत्वाजाभेनादेशत्वापत्तेरिति भावः तातङः स्थपयासर्वादेशत्वं तत्पोक्तं भाष्ये तस्मादित्युत्तरस्ये
ति एवं चादेः परस्येत्यस्य प्राप्तादेश प झेरुष्टा सिद्धे सत्नप्रयुक्त इति भावः तं प्रसारणं व्यचेश्चे हि ज्येष्ठस्यनेनेति गादुः कुटादिभ्य इति ब
चिमेवानुवदेहिति भावः भाष्ये किंलग्रहण इति किंतिचेत्साहाचित्यर्थः कृत्रिमेति। उभयगतिमजानत इदं दूषणं बोध्यं। भाष्ये
एवब्रह्मदत्तइति भेदप्रदर्शनं अब्रह्मदत्तमिन्त्यस्यायं चैत्रादिः तत्राहनिर्णीतेति भेदे इति निर्णीतभेदस्येत्यर्थः अतिदेशगतिरि
ति। तत्फलजाभइत्यर्थः। आहार्यारोपस्य तत्कार्यबोधनफलकत्वादिति भावः अपस्यनिवर्त्तनादाह कार्येति व्यपदेशः डि॰
त्वादिरूपं निमित्तं करणेपदन्यदितु अतिदिश्यमानविरुद्धत्वाभ्र्यपकाभ्यभावः अतिदेशस्वभावमिद्धः यथा तत्रैव दृष्टांते मघपा
नादिनिवृत्तिरिति न दोष इत्तयापि परिहारांतरस्याभिधास्यमानत्वान्नैतत्सुष्ठु निरूपितं भगवता। विशिष्टमत्रेति। ततः पर रम॰
स्यपत्तस्यातिदिश्यत इत्यर्थः सतम्पर्येवतेर विधानादाह। सतम्पर्ये इति यथापि सतम्पर्ये वर्णतेकदेशत्वं दर्पे प्रयुक्तः त्यं
४ व्यपदेशातिदेशे किं व्यपदेशविरुद्धाकिं व्यपदेशस्यस्वा ४

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(2A)

सत्यासत्यभामेतिवदित्यपिभाष्याशयोवक्तुंशक्यस्तथापिसार्वधातुकमितिसूत्रविषयेपचेतामित्यादौआतोङितइतिस्वकार्य
स्यातिदेशानापत्तिरतआहअप्यंभावइतितद्रूपातंगः तद्रूपरोपइत्यर्थः निर्लिंगंव्याख्यानमयुक्तमआहउपदेशेपूर्वस्येति
परभिन्नस्येत्यर्थः भाष्येसत्यप्यर्थेपीत्यपिनाषष्ठ्यर्थसंग्रहस्तेनोभयसिद्धिः तेननुल्यमितिवत्संतैकदेशत्वाभावेतास
र्पात्तेनततः परस्यपत्वायंतन्नेतिबोध्यंअनुबंधभेदेऽनस्यप्रसंग्यथादाविस्यादिः अतिदेशोपिभेदेनेति अत्रप्रकरणोहस
दिः अपिनानन्तत्वदेशोपचोपभयग्रहणांनकर्त्तव्यंभवतीतिसहवेतव्यैर्विभाषाधेट्श्व्योरितिचङ्नत्संभ्वित्यङ्वचेर
स्यातिवत्कीत्यङ्वचउमित्युम् सर्वत्रेङितेकित्वेनादोषाः पपेह [redacted] ह भवतीतिभाष्यस्य पपेह इत्यत्रइत्याद्दौसंप्र
सारणंभवतितथाचऊाद्दावपिस्यादित्यर्थः। भाष्येअपङिति। एवमानुपूर्वीकएवग्रंथस्यपाठइतिभावः। अन्यथाफला
भावादुपसर्गेवसेरित्सूत्रङिति। एवमानुपूर्वीकएवग्रंथस्यपाठइतिभावः। अन्यथाफलाभावादुपसर्गेवत्सेरित्सूत्रङिदिस
ननुवृत्तौभाष्यासंगतिः स्पष्टैवेतिकेचित्। भाष्येअपरआहेतिमघपिसर्वत्रङित्वेकित्त्वेवासूत्रेतत्तत्सदमेवोपादातव्यमे
वंचसर्वथाजागरितइत्यादौगुणाभवनमस्तिइमितिभाष्यदृष्टांतासंगतिः तथापिजागरितइत्येतत्क्तिध्यर्थमन्यतरद
पिषष्ठितत्सूत्रेनक्षिपतेतदापंथं पइत्याकुः। नेघकुरादीसप्तमीनिर्देशादिति। वस्तुतः पूर्वस्यकार्येअतिदेशइत्यस्यप
रभिन्नकार्यैरित्यर्थः स्वकार्यातिव्यतएवातोङितइत्यादीतिबोध्यं। ननुनक्वेतिनिषेधः ओपदेशिकेवेति नदोषोऽग

स्ये॰

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(3)

भा॰ टी॰ आहानत्वेति। नन्वौपदेशिकस्य प्रथमोपस्थितत्वेन तन्निषेधेन चरितार्थमातिदेशिकं न निषेधेत् तत्स्पष्टत्वेराह अपवेति
अ॰ २ नस्यादिति कुटादिभ्यः परस्य क्वित्वविधानं त्वस्य चरितार्थं कुटित्वेत्यादौ क्वित्वप्रतिषेध एव स्यात् ननु [illegible] क्वित्वमिति
भाष्याक्षरार्थः एवं च कुटित्वेत्यादौ गुणः स्यात् ननु पृथगनुबंधकरणोपि नुवित्वेत्यादौ कपंस्थुक इतिनिषेधो न औपदेशिक
कित्वस्यत्वादित्यस्य आह ङित्वेनेति भाष्येत्स्यादित्येवं चादेशेयं च इति स्थितं सार्वधातुलिंगादिति चङ्डादीनां ङित्वादित्यर्थः
तुल्यजातीयस्य ज्ञापनेत्तज्जातीयेङित्वमतिव्याप्तं धातुप्रत्ययप्रसंगमन्यपदिष्टपेनुज्ञापके ङ्स्यात्प्रत्ययमिति भावः आर्धधातुकशब्द
स्य चरत्साघ घङ्गंतत्वे नांतोदात्तत्वाद्द्रूचोंतोदात्तादिति ठञ्प्राप्नोतीत्यत आह अर्धेति अर्धधातुशब्दस्तपुरुषेंतोदात्तः
ह्क ततस्तत्रभवावाद्यवप्येव[illegible]च इति ठञ्जितौदात्तपुदात्तत्वमिति भावः भवेति तेषु भवास्संज्ञार्धधातुकमित्यर्थः ठञंतत्वादिति आ
र्धधातुकशब्दस्येति शेषः आर्धधातुकसंज्ञापांसंतिंतेन भवानार्धधातुकीयानित्यर्थः आर्धधातुक इति वदार्धधातुका
निति वक्तव्ये आर्धधातुकीयानित्युक्तिः प्रियतद्धितादर्शनात्वा इति न्यायेनेति बोध्यं। ननु हेङित्वेनैव सिद्धे तदादेशतातङो
ङित्वं सार्वधातुकाङित्वस्य ज्ञापकं स्यादत आह तोतङ स्थिति पित्वान ङित्वाप्राप्तिरिति तद्धि सुत्वेत्यत्र गुणप्रतिषेधमनुदात्तार्थं चा
वश्यकमिति भावः एवं च पूर्वसूत्रेस हनिर्देशादिहापि तदुच्चारणमिति तात्पर्यं यद्वा द्रु निप्रभिमः द्रु निष्पभूतकाल्नानामि एम॰
तिच प्रक्षिप्तः पाठ इति तात्पर्यं नुङ्कारणनामिति तेच सिच्चिरणः प्रमादिवद्भावादिति शब्दफलत्वा[illegible]दिवत्वमेव प्राप्नोति

भाया

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(3A)

नत्वंतवद्भावः तेनद्विर्ङि·त्वाभावश्चार्थः फलतिनतुशाब्द इतिभावः साधारणेति· व्याप्यमेयस्यप्रवृत्तिमंगीकृत्येदं वस्तुतस्तु वि
भिन्ननिमित्ते प्रवृत्तावपि विभिन्नस्यानि केनतत्परिभाषाप्रवृत्तिरितिभाष्याशयः यद्यपीति। अकारयोरेकादेशस्योक्तन्यायेना
पित्वेपि उभयतआश्रयणेंतादिवत्त्वानिषेधात्सार्वधातुकत्वाभावेननङि·त्वं। परादिवद्भावेनतुनसार्वधातुकत्वलाभः परस्य
सार्वधातुकावयवत्वेपितत्त्वाभावादितिभावः परंप्रतीतिपरंसमुदायंप्रतीत्यर्थः एकादेशस्यानिनावचौपूर्वपरौ ययोः
समुदाययोरंतादीएकादेशोपितयोरेवांतादिवदितिसूत्रार्थइतिभावः अभ्युपेत्यापि अचावेवप्रसंतवत्वंद्योयांतरमाहव्य
६ पदेशइतिहलंः शनः सूत्रभाष्येतुङि·त्वपिनपिच्चङि·त्त्वेत्यर्थलिप्सयंप्रसक्तप्रतिषेधस्यवाश्रितत्वः यद्यप्युत्तमस्येतिआडुत्तम
स्येत्यस्योत्तमस्याडागमोभवतियस्याट्सपिदित्यर्थइतिभावः नन्वाटापमेकादेशोनचतस्यपित्त्वमपवोमिवेवद्विपितइत्यतउ
क्तंनङ्कत्वादितिशास्त्रेणातङ्क्तत्वबोधनादित्यर्थः ङि·त्त्वविधिप्रतिषेधोनपूर्वस्यकार्यइत्येतनआहयथेति। अव्यवधान
मितिङि·त्त्वप्रयुक्तेनिषेधेकर्तव्येशपाव्यवधानमित्यर्थः अस्तयोगात्कद्दुपधेभ्यइतिविशिष्योक्तेः किमर्थेत्यतआहवि
भिद्धतुरितियद्यपिगुणेकृतेकित्कार्याभावात्तदप्राप्तेर्किमनित्यमितिशाक्यंवक्तुंतथापि ... ता ... तप्रसंगमात्रेणानित्य ह३
त्वमितिभावः इयोरप्यनित्यत्वमितिकित्वे ... तिचेतिप्रतिषेधात्गुणोऽनित्यः गुणोसंयोगात्परत्वात्कित्वमनित्यमितिभा
वः। ननुवसस्यानेवकाशत्वादित्युक्तंगुणेकृतेपित्पूर्वगत्यावृत्तप्रामेरतआहयथेतिअन्यथाजातस्यनिषेधायोगेन

क्रि २

कै॰टी॰ विशिष्टविधानं व्यर्थं स्यादिति। अवस्थामांश्राप्तगुरुणं बाधित्वावस्तरावेति भावः तर्पेहेति अदुपधविषयेन तत्र क्षरणोपप्लव
शापितनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः। ननु विध्युन्मूलकत्वेन निषेधस्य बलवत्त्वमपं चक्राप्तातिदेशोत आह दुर्बलेनेति अतिदेश
दुर्बलत्वे हेतुः ज्ञाता पर्त्वादित्यंतः [redacted] नात स्त्रापे
नेति॰ तातङ्॰ गुरुणादिनिषेधापत्त्वेनङ्॰ त्वस्यचरिता पर्नाद नेवात्रशिदित्यनेनयप्यापवादङ्॰ चेत्तस्या बाधस्त पेत्य
स्त र्थः। केचित्तु रइंनयुक्तंविचतिग॑ [redacted] तीत्यादौ संप्रसारणेनचरितार्थन धाङ्॰ त्वस्य गुणनिषेधानापत्तेः। अतिदेशोपप्लुत
ता। हृषपनि ढे धसामर्थ्यात्गुणबाधइत्येवंवार्त्तिकस्यैकदेशिनव्याख्यानादेतदाशयानभिज्ञैकदेशिनश्चविषमइत्यादिय्
परत्वात्। इधिभवति। इत्यादिस्मेवदर्शयति बहूवेत्यजिति। ननुक्तित्वविधानसामर्थ्यादनिग्लक्षरणोअपिवृद्धेः प्रति या
षेधोभविष्यतीत्यत आह। गुणमात्रेति। एवंचतन्निषेधेनास्यचारितार्थ्येनानिग्लक्षणवृद्धिनिषेधकत्वे मानाभाव
इतिभावः। ननु घंदस्येवसमीधेइत्यादौनजोपाघपंक्तित्वमावश्यकमित्याह। तत्रेति। नन्वेवं। विकरणस्यादत आह आ
दैति। नन्वेवं शब्दांतरप्राप्तिः कापिनस्यादित्याह सत्यामपीति। श्रोतरूपमादायेतिभावः। सद्विपरीतेति विशेषणीभू
प्य तमडादिसंकोचस्यान्याय्यत्वादयं न्याय्यइतिभावः॥ नचलोकेप्रधानसंकोचएवन्याय्यत्वेनव्यवह्रियते। राज्ञः संकोचः का एम॰
र्यइतिराजनिमित्तस्वव्यवहारसंकोचस्तदविस्तररूपः कर्त्तव्यइतितदर्थोहत्माधत्ते। आख्यानादितिविशेषणार्थस्य

"Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

(4A)

दिति। सुत्वेत्यादि च व्यावर्त्यस्यादित्याद्यः। असाधारणकत्वेनैव वारणादिति शेषः। व्यावर्त्यं चित्यं वस्तुतः स्वः किं त्वसामर्थ्यादिव तुल्यग
तीयाये क्तोनियम इति बोध्यं भाष्ये विभाषितेन्द्रियग्रहणमुपलक्षणमित्याशयेनाह गुणेति। ननु रुदविदेति सूत्रे स्वपिग्रघिग्र
हणमनिटां नियामकं स्यादतो भाष्ये रुदविदस्वपीनि न त्रसूत्रे स्वपिग्रहणे छयोर्ग्रहणमिति सर्वः। तद्धनयन्त्योऽवधे तन्त्रेति व्यास्मा
नात् त्वक्यानसंबध इति भावः। स्वपिग्रहयोः स्वः किं त्विविधानमनिटः क्तोनियमार्थं न भवतीत्यन्वयः। इकोक्त्वं सूत्रे किमर्थ
मित्ति वक्तव्ये क्तिमिती कः परस्येत्युक्तमतत्रआह इकाइति। उत्तरार्थं सूत्रमावश्यकमिति भावः। अतएवेकधा तो नेत्यग्रहणं उत्तर
त्राप्यधिकारानुरोधात् ननु गुणस्य परत्वात् कृयंदीर्घो बाधकोनत्राह। अस्यस्येनेति। एवं चानवकाशत्वादीर्घो गुणस्य बाध
क इति भावः। भाष्येऽकृतेभवेदिति [redacted] अनवकाशत्वेन बाधकस्य प्रवृत्युत्तरस्य
संगत्प्रवृत्तेरंगीकारादिति भावः। शास्त्रं प्रवर्त्तमानमिति। एवं चाद्यर्थप्रवृत्ताशास्त्रस्यानर्थक्याभावान्न बाध इति भावः। [redacted] शास्त्रमावर्त्तमानमिति क्वचित्पाठः। तत्राप्ययमे
वार्थः। ननु शास्त्रस्य साधारणत्वेन कृतस्य विषयस्य बाधो नास्त्येतत्र किं विनिगमकमत आह। ह्रस्वानामेवेति। ह्रस्वायंदीर्घविधा
नं चेत्किं तत्राह।। भाष्ये भवेदित्यादि गुणापेति। एवं च तन्निवृत्यारूपविशेषसंपत्तिः फलमस्येवेत्यर्थः। नहीति हि शब्दहेचितं हेतु
माह।। तत्रीति। भाव्यमिति स्यकर्त्तव्यमिति व्याख्याशेषपूरणमन्यत्। तत्तिविशेषेति। विजातीयाविजातीयातत्तिस्तत्तत्रभो

(5)

कौ॰ टी॰ जनफलमितिभावः। भाष्ये भोजनविशेषादिति। भोजनेति कर्मणि ल्युट्। शिल्पविशेषादिति पाठः। नदीति। तत्रत्यविशेषवचनात्त्र
दीर्घविशेषः फलमितिभावः। ह्रस्वेष्विति। ल्रूपभेदादेकस्यापि विधिनियमरूपेण प्रवृत्तिरितिभावः। येन नाप्राप्तिन्यायेन अन
वकाशत्वेन। अस्तित्वं। अंतिइटुतोरितीत्वं॥ लोपस्य किंचिन्निमित्तत्वाभावात्कथं लोपस्तत्र प्रयोजनमत आह असतीति। लो
पस्यापीति बाध्यसामान्यचिंतायामितिभावः। सतीति सप्तम्यादिलोपे चिमितां ह्रस्वत्वेसति नीवंतेतीउभावे अपृक्तपीतिईत्वे भा
सल्लोपेह्रस्वविशेषचिंतायामपि दोषइत्याह। अथ वेति। ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन यत्रोभयप्राप्तावाद्यनाऽसंभावनात्तत्रैवांव्यवस्था
पकत्वं न चेतत्त्वप्रकृते। यपेत्येधतीत्यादौ परत्वाद्बाधित्वे बाधस्यैकं शास्त्रविहितस्येत्याकांक्षायां मध्येऽपवादाः पुरस्तादि ति
श न्यायविषयः येनेत्यस्य यद्धर्मावच्छिन्नकार्ये णोत्पर्यायेन ल[illegible]णोनेत्यर्थे तु नास्य विषयः। नापिकार्यभेदेऽपष्टबद्धपरामर्शी नु
गमकरूपाभावादितिचेन्न। व्यक्तिपक्षे किमिदं गुणबाधकतयाऽसर्वविषयं। उतलोपबाधकतयालोविषयमिति संदेहे
व्यवस्थापनाय यत्स्थाने स्थितेनैव शास्त्रप्रवृत्तिः सूपपाद्येत्यभिमानात्। वस्तुतस्तु वंसतिलोह्नगमेरेव वृद्देरिति बाध्यसामा स्ये
न्यचिंतापक्षमाश्रित्यैव भाष्यव्याख्योचितेति दिक्। तद्ध्वनयन् शंकते। नन्वसत्यपीति। येनेत्यस्य येन कार्येणेत्यर्थ इतिभावः। नै त
रिति। येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थकत्वमायत्या बाध्यसामान्यचिंतापरत्वमस्य न्यायस्य तदाशयं पइतिभावः। भाष्ये किंत्वारंभेन्नरो एव॰
षइत्याह। तत्रालोपस्यैसादिनाप्रतिपदविहितेनेतिमीविषयेणचरितार्थेनेत्यर्थः। एवंचतत्र सूत्रे मीग्रहणेनमिनोति

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

रपिय्ग्रहणं दीर्घस्य प्रयोजनमिति भावः तावकाशमिति भाष्यस्य तात्पर्यकमित्यर्थः परत्वादिति यद्यपि प्रमित्सतीत्यत्र अपवाद
गुण त्वात् दीर्घे णौ स्येवत्ती सती सत्र बाध्यसामान्यचिंतायां णिलोपस्यापि वाधेन भाव्यं तथापि दीर्घस्य मानकालिकस्य णिलो
पस्य गुणस्येव बाधेपि दीर्घे कृते स्थानिवत्त्वेन भाव्यणिलोपः स्यादेव न च दीर्घविधानसामर्थ्यं। इस्याचे सामान्यग्रहणसं
पादनेन कृतार्थत्वात्· एवं परत्वादित्यस्य दीर्घोत्तरकालं प्राप्तत्वादित्यर्थः अष्टावसरमौत्क्ष शास्त्रे नास्त्येवेति भावः पत्रप य
त्तरपदेति· यथाविभाषादिकृत्समासेन तीपासमासइत्यादौ· तत्र हि समासशब्दस्य संज्ञात्वेन तत्तानापन्नग्रहणं· यथा लोपे उ
नमित्यर्थः प्रयोगरूपेति तस्मीपतइत्यादिप्रयोगानि [illegible] एवं हि गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्यादेरस्य संगतिः स्यादि[illegible]तिम
ताहत्वपरिन्मीशाक्तोशेपि स्थानप्रवृत्तेतइत्येवतस्माधातु[illegible]प्रकृते ध्वनपन्नाहृनन्नेवमस्यापीतिकित्वाभावे एज्विषयत्वे
नात्तस्य सुलभत्वादिति भावः एवं च मीग्रहणमपि[illegible]पामतिता त्पर्यं भाष्ये मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृतं इत्यत्र प
न्मवत्वेन ग्रहणप्रवृत्तिमाश्रित्य मीनातिनिर्देशः परत्वादित्यस्योत्तरकालप्राप्तत्वादित्येवार्थः यथादीर्घेपि परस्य स्थानिव
त्वेन णिलोपो भवति एवं तत्र वस्तुतः रमेव गुणोपि स्यात् दीर्घत्वं तु सामान्यग्रहणाविघातार्थं स्यादिति भावः नास्य नवका
शत्वामिति नास्य न पर्यकत्वमित्यर्थः दीर्घत्वं बाध्यते इति· प्रवृत्तमपि निवर्त्यते इत्यर्थः। धातुरवकाशइति· तस्य च कुटा
दित्वम प्रकृतिः· तेन गुणनिषेधाद्दीर्घश्चरितार्थ इति भावः एवं चेत्सभावे एवावकाशोक्तिर्भाष्योक्ताऽसंगतेति नाद्यं

कौ॰ टी॰

हनेति॰ नचाजादेशगमेरित्यर्थलाभार्थमजग्रहणं हनिसाहचर्येणानुग्विकरणस्यानिदेकोशगमेरेवग्रहणेनादेशात्।एवं
च कुऊः सत्वेपिन क्षतिरिति वोध्यं कुगुडुम्पः त नोऽनभिधानमित्यस्येहलंताच्च अंतशब्दस्य समीपवचनत्वान्नानुपपत्तिः
हल्समीपादिकः परइत्यर्थः ततः परत्वं च सामर्थ्यादेकवर्णव्यवहितं आख्यमत आह अवयवेति भेदएवावयवावयविभावादा
ह। असंतभेदे दर्शिते। भेदाभेदएवावयवावयविभावइत्यर्थः। माष्यकृद्वा पर्यबोधानुमतेनेन निर्देशस्यापुक्तत्वं॥ इकोनामेति॰ इ
गंतस्य धातोरित्यर्थः हत्तेन॰ स्यादिति। हल्लंतावयवः स्यादित्यर्थः। अमस्य॰ इगंतस्य॰ अन्त्यः हलकपमंतोभविष्यतीति
शेषः। इक्यदेन वर्णमात्रग्रहेपि द्वयोर्वर्णयोः परस्परमवयवावयविभावो विरुद्ध इति भावः नन्वोनंतपादि पुत्र वहुव्रीहेरिव
मत्वर्थीयस्याप्यभावाद्वर्णयोः परस्परमवयवावयविभावाभावे ग्रतो हल्लइत्युक्तमतेआह हलंतादिति॰ सना शिष्य धातोः
शब्दरूपस्य वा हल्लाविशेषणाज्जदंतविधिरित्यर्थः वक्ष्यतइत्यतो हलंतादितिन्यास करणे तासमर्थ्यातएवेगुपधाद् लंता
दितिवक्ष्यति कर्मधारयइति॰ स्वपदार्थप्राधान्यत्वेनांतरंगत्वादयमेवोचित इति भावः पूर्वनिपातदोषं परिहरति। निपा
तनादिति॰ वहुव्रीहिपक्षेप्येतदावश्यक मितिभावः इंभइच्चेति इत्वेल घूपधत्वात्गुणप्रसक्तेः किंकित्वेनेत्याशंक्याह अ
सतीति॰ नजोपइति॰ अनिदितामित्यनेनएकत्वं हलंतादित्येकवचनो पात्तं जातेः स्वगतमिति॰ तस्याः प्राधान्येन वि एत्म॰
वक्षितत्वादेको व्रीहिः संपन्नइति वदितिभावः ननुजातितनिर्देशयोर्वा पर्यंकपमत आह यदातावदिति। यद्यप्येकेम

(6A)

व्यक्तिवंग्यजातिस्तत्र्यापित्तापकेन विजातीयस्य अवधाने पक्लिंवि व्यक्तिद्वारकं सामीप्यं पक्लिंचि व्यक्तिद्वारकं च ततः परत्वमाश्री
यत इतिभावः व्यक्तिद्वारका इति विशेषणीभूत व्यक्तिद्वारकार इत्यर्थः नदपेक्षं व्यक्तिद्वारकं आत्मपेक्षं अभिन्नप्रत्ययः हल्लिसे का वा
रः प्रत्ययः अनेन हूल्त्वजातौ प्रमाणं संज्ञा शब्दश्च जातिशब्दाएवेति दर्शितं पदापीति। नदातुसा क्षादेव परत्वादीति भावः परस्परभे
दक धर्मपरित्यागेन व्यक्तिमात्रविवक्षायां साए केवेतिनान्तं तरांहमे दत्युदासार भेदाश्च पएणादिति। अपंपक्षो मंजूषायामुप
पादितो विस्तरेण स्मामिः शक्ति वादांते परेतु हल्जातिरि…त्यस्य तन्त्रा त्मा श्च पहल्समुदाय इत्यर्थ तत्स्यच साक्षादेव सामीप्य
ततः परत्वं योपपद्यते तदुक्तं भाष्ये इक उत्तरा याहङ्गुजाति…ति… त एवार्धधातुक इति सूत्रे वस्यति जातेः योवीप र्यासंभवा
द्विपपस्य प्रमावि ज्ञास्यत इतीत्याहुः लिङ् सिचौ तत्कृतं प्युतस्या पर्दपमिति कालभेदेना पदपवोधनन कत्वमित्यर्थः नन्वा
त्मनेपदं यो लिङ्सिचा विति व्याख्याने सम्यग्नुपपन्नेस्त तत्राह …नि …णोतिनि ईर रणं च सजाती पयोरिति तदभेद ज्ञाभंभा
योस्तिन विशेषितं इति। संभवव्यभिचारयोरभावादितिभावः ननु लिङ् आत्मनेपदेत्वाभावोत आह लिङ् …ने ति ननु संभा
वितात्मनेपद परत्वो सुटू सीयुटावेव लिङ् [redacted] लिङ् आह गीनयही ष्येते इत्यत आह सीयुडादीति। नन्वस्तु उभ
भयोरेकशेषनिर्देशीत आह न चेति अनेन शास्त्रीयैकशेषो वारितः अप्रयोग इति। कृते कशेषस्य सूत्रे प्रयोग इत्यर्थः
निर्द्धारणविभक्त्यंतेत्वेसिद्धिशेषण त्वाभावादाह आत्मनेपदेति। ननु सरूपश्रुतस्यैकप्यमपदपवोधकत्वमत आह सारू

(७)

कौ॰ टी॰

प्यमानेति॰ अर्थभेदेपीत्यर्थः अभ्यासन्निवदितिभावः सोनएकशेषइतिवोध्यंसमुदायेइतिव्यपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः अपवेति॰ तंत्रंव
सहविवक्षायामपिविरूपानसराजहंसेतिवदितिभावः स्याध्योनप्रयुक्तइतिएवंचषष्ठीहेतुप्रयोगइत्यस्याप्राप्तिरितिभावः
न्मपत्यरूपत्वस्येति। तत्वेनविवक्षायांतुष्टोनस्याक्लिंगचस्यादितिभावः वस्तुतउक्तादन्यएवेदंत्वेनेदंपदार्थः शेषाधिकारा
नएवंचेदंत्वेनाप्यपत्यबोधेशैषिकोनस्याधुरितितस्येदमितिसर्वेतस्यापत्यमितिचसूत्रेनिरूपयिष्याम इतिचिंत्यमिदंसच
संबंधो[redacted] हेतुहेतुमद्भावेपर्यवस्यतीतिभाष्येहेतोरितिशपुक्तंहेतुशब्दनचात्रफलेइत्यंश कतकारः किंमुखसुखार्थउतप
रसूत्रप्रवृत्त्यर्थइतिविचारतात्पर्यंतकारइतिपस्येति॰ रोषः बहुव्रीहेरयंत्वः इत्येतत्रेत्तंकतकारवत्वंकिमर्थमितिभाष्या
र्थः मुखसुखार्थःपितदर्थत्वेनवर्णोच्चारणस्यसार्थक्यादितत्वात् जभतइतिभाष्यमतं नन्वकृतत्वात्दुःखएवभविष्यतीत्य
तआहआंतरतम्यादिति। सूत्रारंभंविनेत्यर्थः किंनस्यादतआह कित्वंत्विति॰ तदर्थसूत्रमावश्यकमितिभावः ईत्वस्येतिघ्रेरः
आतदृशाइति। साम्यादिस्तदृशइत्यर्थः॥ अव्यवहितपरानंतरशब्दानेतिभावः पघनेनेतिटियहणंवाक्येनैवसंबध्यतेनत्वं
त्येनपदेनेतिभावः भाष्येविषये॰ प्रश्नाख्यानादिविषयेप्लुतउच्यतेयदासविषयोभवतितदाप्यनेनैवसूत्रेणाप्लुतेनभाव्यमि
त्य नुवादद्दोषभिमानानेनप्लुतविधानमित्यय मत्रपक्षेभाष्याशयार्थः अन्येत्विति॰ ।अनंतरेपीति॰ सूत्रेऽसदृशेआदेशेष्वृ एम॰
यमाणेपीत्यर्थः। कियमाणइतिपाठेपिश्लृयमाणइत्येवार्थः दीर्घएवेति॰ आंतर्यादितिभावः वार्तिकेअनंतरेइत्यस्यानंतरेश्रू

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

२ सच्चासतीति · सिद्धे दीर्घत्वे दीर्घविधानसामर्थ्यन्निबाधादित्यर्थः ।

यमाणोपि दीर्घः स्यादिति शेषो बोध्यः प्लुतो माभूदिति शंकोत्तरत्वेनावतारयति नन्विति · स्यादितित थाच तत्र प्लुत इष्यः सच्चासति
तपरत्वे पुनर्विहितेन दीर्घेण बाधितः सच्च स्यादित्यर्थः ननु किमिति प्लुतस्तत्रेष्यत इति शंकते माभूदिति स्मृत इति एवं च प्रश्नाख्या
नादिविषयेतस्मैष्टत्वान्न तन्निवत्यर्थं विधानमित्यर्थः सतिनु तपरत्वे दीर्घाश्रा स्या प्लुतो निर्विघ्न इति भावः पश्चात्तात्तरत्कृतपर
त्वेनन बाध्यतेऽसिद्धत्वादित्याशयः प्रकारद्वयमपि दूषयति · प्लुतेति · अनंत्यस्य परस्यटेः अपिनावाक्यस्य चटेः प्लुतः प्रश्नाख्या
नयोरित्यर्थस्तस्येति भावः दियत्राणांवाक्येनैव संबध्यते न तु तेन प्रदेनेति तु भाष्यतात्पर्यं यत्तदिह मित्याद्दो गुरोरनृतइत्येतद्धिष
यंभाष्यमिति तत्र तेनहृयमानार्थपदवाचिन एव टेः प्लुतविधानादित्याहुः । नत्का · नसेटुत्सनेनकृपंक्तित्वं क्रियत इत्यत आ
ह अकारेति · विपरीतस्त्विति · तथाहि सति शपित्वेत्यादावकित्त्वं स्यादित्यर्थः ननु निर्वृत्तस्येति न चैवंक्तोपि विधमानस्य कि
त्वस्य कृ पं निषेध इति वाच्यं कार्यस्यैव निषेधो न तु विद्यमानकित्वस्येति न दोषः आतिदेशिकस्य निर्वृत्तस्य निषेधे तु तेन कृ
तकित्कार्यस्यानेन प्रतिषेधे विरोधः स्पष्ट एवेति दिक् ननु स्तृत्र ग्रहणाभावेपि स्तिचश्चिरणवदिधिरित्वेवद्भावाया देशे च सिद्धमि
त्यत आह ॥ स्यादिति तत्रेचि एव ग्रावे परत्वात्कृतेरत्यत्वपः वृध्यपवादत्वादिति येन नाप्राप्तिन्यायेनानत्वनेवकाशत्वेने
तिभावः तदेवाह न च पुनरिति भाष्येइत्वं कित्वं निप्रयोगेनेति उत्तरार्थत्वं खंडयति तदाह · आतिदेशिकस्यापीति · तथा
च कित्त्वनिषेधतत्त्वं निमुक्तेत्वस्याप्यभाव इति भावः । ज्ञापितेत्वातिदेशिकानिषेधेउत्तरत्राप्युपयोग इति अस्तु · नन्वनोव

य२ . न्धिते२

कै॰ टी॰ ङ्श्रीहेरित्यस्याह्नियां विहितं नेत्यर्थान्तरे फस्यापि निवृत्तिर्वाच्यनिकीतिविषमो दृष्टांतो तत आह अनइति प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययस्यैव
निषेध इतिभावः ॥ ग्रहणेनेति तद्धि विकल्पकारे णत्वरस्य प्रत्ययस्य भनिमित्तैर्विधीयमानो लुक् प्रत्ययांतराभावात् प्रत्ययस्यैव स्तिद्धह
तिक्रमात्रस्य लुग्य पास्यात् नतु तत्संनियोगशिष्टलुक्कोनिवृत्तिरित्यर्थमिति भावः ननु प्रकारवृद्धेर्बाधितत्वात्कथमिकारस्य
वृद्धिरत आह गुणागमेनेति · तथाभिवेत्याद्याभिकाराभावेन न त्वं वृद्धेरप्राप्तेरिति भावः अथा वसरस्यापरत्क्त शास्त्रेनास्येवे
तित्तोत्पर्यंवत्क्त तोश्च यवास्तृत्वेत्वमितिभाष्यमेकदेशयुक्ति विन्मतो लुक्कादि लोपमात्र बाधवदन्ता प्यापत्तेरिति बोध्यं तस्मात् स
त्ययहणस्य ज्ञापकत्वं स्थितं आपदेशिकस्यैव निषेध इति भाष्ये आतिदेशिकमिति · असंयोगाल्लिडित्यनेन आजिवानितिद्वि
त्वात्परत्वात्स्वमिटि नस्तेडिति निषेधेन कित्वाभावान्न लोपाभावे संयोगादित्यस्याप्राप्तेर्न लोप सिद्धयेत्काग्रहणं संज्ञापे
ह्याकृतं बहिरंगत्वं तत्र शास्त्रेनाश्रीयत इतिभावः एकादेशे वस्वेकाजिति · ननु तद्धि वचनानामेकाचामिति स्थितत्वादिति
भावः नल्लोपनिवृत्तावितिनिमित्तापायन्यायेनेति भावः · द्विरुक्त्वादिति · तस्मान्नुडित्यनेन नुडिति भावः इग्निवृत्तावितितन्नि
पे॰ वृत्तौ सत्यां कित्वान्नलोपहि हनुत्वान्नुगिनिवृत्तावेकादेशे नैकाच्त्वादिति सेट्त्वात् कित्वा। [redacted] प्रति षेधइत्येवं न
लोपादीनां चक्रकप्राप्तिरित्यर्थः इषतइति स्वाचोपदेशिककित्वेन नलोपे इट्प्रवृत्ताविषसिद्धिरूपे त्यर्थः उक्तन्यायस्यभा ष्य॰
ष्यल्लनानंगीकारेण चक्रकप्राप्तिरेवनेत्यन्येति तुत्रेत्सोदिनाइडागमप्रतिषेधः किंनस्यादत आह अयहादीनामिति अनीदृशा

(8A)

दित्यल्लोपस्सर्गस्य षत्वमिति दीर्घः उदुपधात् शप इत्यस्य पंचम्यंतत्वे शबंतादुदुपधात्परं निष्ठासंभव इत्यत आह शपः संबंधीति पूङः
क्त्वा च । नन्विटि वा प्रसंग इत्यत आसेट्प्रकरणादिति हेतुर्न्यूनोऽत आह अन्यतरस्यामिति चेति । ननु मृडः किती तिनिषेधात्कित्वनि
षेधं विनेडेव दुर्लभ इति सेडनुवृत्तिरयुक्तेत्यत आह ननु सतीति पूङः श्वेत [illegible] स्मिन्नक पमकिदाम्र पंसेट्त्वमत आह इड्विधाविति ।
ननु गोरक्षणात् भारद्वाजीयमतमयुक्तमत आह न्यायवत्त्विति विभाषामध्ये इति । विभाषयोर्मध्ये इत्यर्थः किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम्
इति प्रश्नो भारद्वाजीयमते बोध्यः ननु विहायत्वे संभवति कथमुत्तरार्थत्वमत आह नक्तेति तथा चेत् पारंपर्यप्रतिपादनेनेति चा
तुर्वर्णपीदित्वात्त्वाऽर्थ्यम् परंपराप्रतिपादनेनेत्यर्थः रलोव्युपधेत्यनुवृत्तेर [illegible] पापि विकल्पसिद्धेर्विचारानुपपन्न इत्यत स्तात्पर्य
माह किमिति । ननु क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन व्यापारादुभयत्र विभाषात्वं प्रति जभ्यं लभरणमेदादत आह एकरू
पत्वे इति । व्यापारैक्ये संभवति तद्भेदांगीकारो निष्फल इति भावः ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति भाष्ये प्रतिनिर्दिश्य इति । विशेष्यत इत्यर्थः ऊकालः
कालोपस्येति ऊकालज इवु कालोपस्येत्यर्थः ननु कालानां वर्णानां बहुत्वात् एकः संज्ञी सनुपपन्नमत आह उदरत्वे कस्येति ।
उपात्तद्विमात्रत्वाकारे रोक इति भावः संज्ञिविशेषणस्येति उ इत्यस्येत्यर्थः संज्ञानां चेति । प्रदेशेषु निर्विघ्नव्यवहारदर्शना
दिति भावः संख्यातानुदेश इति । संख्यातं समसंख्यं तानमनतिक्रम्यानुदेशः संबंध इत्यर्थः सुसुपेति समासः तानक्रमेणान्व
य इति यावत् । नन्वेवमर्थतः समसंख्यत्वेऽपि शब्दतस्तदभावात्कथं यथासंख्यसूत्रप्राप्तिरत आह अर्थतश्चेति अत एवमर

(९)

कौ. टि. स्थैपपदानां त्वाजित्वादोपथासंख्यमिति भावः उ शब्दस्यत्रयोऽर्थाः इत्यतात्पर्यं त्रयः शब्दा इति । वैयाकरणोक्त्या सूत्रे पठनादिति
भावः भाष्ये विकारो दीर्घरूपः तेन निर्दिश्य इति तत्तीमात्तपुरुषः तदाह प्रश्लिष्टेति अनुमानादिति । अनेकसंज्ञाकरणात् संज्ञिनां
शब्दतो भेदावसापरत्वं पूर्वः प्रयोगस्तु विमताः संज्ञाः भिन्नसंज्ञिविषयाः नानासंज्ञात्वादिति भाष्ये उक्ता अपरतिनवमध्येक
रणोकपं उक्ता अयः प्रकृतिभाव इति वाच्यं मध्ये त्रिमात्रमाने पूर्वरात्री पौत्रिमात्रस्यैवापत्तौ ज्योकाम्त्रयप्लुतत्वमाहाप्यात्रिमेण
सधीकत्र्व्ये प्रकृतिभावाप तेः संख्याव्यवहार इव दीर्घादिव्यवहारोपि लौकिकशास्त्री योऽभयविषय इत्यभिमानः तदाह लोके
ति शास्त्रादिति । लौकिकव्यवहारोप्यनादि शास्त्रसंस्कारपूर्वकः अन्यथा संज्ञाकरणानर्थक्यमिति भावः । अनंतरतमः उकारादिः
न ह्रीति अबाधेनोपपत्तौ वाधानयुक्तेति भावः ध्यंतत्वात् पूर्वनिपातबाध इति न युक्तं श्रागुक्तयुक्तेरित्यत्र आह लिंगदर्शनेनेति अणा
ही त्वादिति । ह्रस्वं जातिपक्षस्याप्युपलक्षणं ननु ह्रस्वसंज्ञा दीर्घप्लुतसंज्ञेऽपि [illegible] यारणं स्युरिति संज्ञात्रयकरणं व्यर्थमत आह द्विमात्रे
त्यादि अनण्त्वादिति । पल्लाधिकोनव्यापकजातिविरह [illegible] संज्ञापि वो ध्यंतेन्वेवं पंचानां संज्ञित्वाद्यथासंख्यभंग इति चेन्नाश
ब्दसाम्येनादोषात् भाष्ये सिद्धं त्वचस्थिताइति । द्रुतत्वादयोऽभिव्यक्तिगता एवेति भावः ननु तपरस्तत्कालस्येति वत् तत्कालस्येति
सत्राभावात्कथं समत्वमत आह एकेति । तदेवोपपादयति उ अजिति । किंचैवमुकाराणामेव संज्ञित्वेन संज्ञाविधानवैयर्थ्या एम.
पत्तिः अपि तु तेरन्निति । तत्र च मुख्यसामान्याधिकरणे उक्तदोषात् लक्षणया सामानाधिकरण्यं दर्शयतितत्रेति । तत्र सादृश्यं

ना.

(9A)

त्र नरात्संभवौम्यास्यान्नाच्चकाजहृतस्यैवतस्यग्रहणमितिभावः ह्रस्वांतितिशिक्षाद्यवचामेवस्वरक्रमनादितिभावः अत्राहारेषुजाति
पक्षाश्रयणाच्चदोषइतितात्पर्यंननुह्रस्वसंज्ञा ह्रस्वविधायकेषुएकमात्रादीनांत्रयाणामपिग्रहणं प्रीस्यादित्यतआह त्रया
णांचेदितिअंतरतमेति· प्रमाणतइतिशेषः ह्रस्वपदेशेष्वनग्रहणमितिनचविधौह्रस्वग्रहणेत्र्याणांविधानमनग्रहणे
नैकस्यैव· विधीयमानत्वेनसवर्णाग्राहकत्वादितिविशेषइतिवाच्यंविधीयमानेनापिक्वचित्सवर्णग्रहणादित्यभिमानः। अनु
वादेतुउभाभ्यामपित्र्याणांग्रहणेनाच्चग्रहणमेवकार्यमितिभावः भाष्यनतुचेदमिति· ह्रस्वपदेशेष्वनग्रहणेत्वचश्चेतिनिय
माभावाद्धलामप्यादेशःप्राप्नोतिइतिभावः परिहरतिस्यादेतादितिकिंचित्करारित्वादिंचिद्विशेषकराभावेनचास्तिकश्चिद्ह्रस्ववि
या धानेविशेषः अंतरतमपरिभाषया मात्रिकस्थानेमात्रिकस्यद्विमात्रिकस्थानेद्विमात्रिकस्यैवविधानादितिभावः नचानंतरतमा
देशविधानार्थंतद्ग्रहणकल्पनापेक्षयैवानुरोधेनतत्त्वार्ह्रस्वसंज्ञाभावकल्पनस्यैवौचित्यमितिभावः यावदच्चग्रहमिति·प्रयो या
गेपरिमाणकाजुच्चारणमित्यर्थः तावद्ह्रस्वग्रहणमितिनतुपरिमाणकस्यैवह्रस्वशब्देनग्रहणंविधानमतस्तानित्यर्थः
ऽप्येवेत्यर्थः येनुह्रस्वविधायकेष्वच्ग्रहणमेवकार्यमित्येतत्प्राशूश्यंवर्णयंतितेषांसंज्ञापाविधानेनियममित्यादेः समाधि
रपंकयमितिचिंत्यं षड्ग्रहणान्यष्टौग्रहणानीतिभाष्यस्यचोपपत्तिश्चिंत्येतिदिक्। अनुवादेतुह्रस्वग्रहणमग्रहणमोः
समनैवेतिएतदर्थद्यपचोधनार्थमेवेदशाब्दिषुशब्दोपादानमाष्येइतिबोध्यंलाघवोपलक्षणपरमितिकेचितुएतत्सूत्र

ष्या

(10)

कौ· टी·

ष्येन भाष्यप्रामाण्यात्क्रमेणाङिति· तिसूत्रे ह्विसामुल्लोपोरिति सूत्रस्य दीर्घग्रहणस्यैतदिदानींप्रयोजनं यद्दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधइ
तिवदतो भाष्यकारस्य प्रामाण्याच्च विसामुल्लोपोरिति सूत्रस्य दीर्घग्रहणस्यैतदिदानींप्रयोजनंय भाष्याच्च हेतुवेषनइति धातो
र्वदाद्यवसांप्रदायिकः पाठः परमनुमन्य इत्यादेर्ध्येन भाष्यप्रामाण्यादनभिधानमिति यथाश्रुतभाष्यमेव सम्यगित्याहुः पुंलिंगैकवच
नदर्शनादिह ह्यनुपपत्तिमाशंक्याह सौत्रत्वादिति लिंगस्य लौकिकत्वान्न व्यवस्थापयितो न तु शास्त्रीयैकवचनस्येति भावः अत एवाभा
ष्ये ल्लोपस्य विधयो भवंतीत्यनेन व्यापकत्वं बोधितं तेनैतत्स्वत्वभावेपि स्यान षष्ठीत्याद्विंगादिवदुदितादावल्लोपस्य [illegible]तस्य प्र
वृत्तिः सूचिताएकवासनां दर्शयति अत इति आदिप्रभृति शब्दयोः योन हुं परिहरति प्रभृतीति आदिपदं तु शसामसत्तामिति सूत्र त्यं
स्य बहुवचनानुवादकमिति भावः यद्यालितिर् इदंचिंत्यं प्रस्य पसांयां शरवत्विनाकांक्षत्वान्नावमिति हस्वादिसंज्ञकाऋचोव
स्थानेइतिना पर्दति भावः स्वपमिति· अचपदेनैवेत्यर्थः आश्रितः स्वरूपस्य शब्दस्य व्यापारो येरित्यर्थस्तत्सहः हस्वइत्येवमिति
ननु मात्रिकाणां ह्रस्वामुपदेशाभावात्तत्वेन संज्ञाभावमाशंक्याह यथेति· वानुकीर्तिवैकैकेनुकीर्तिभावात् विरोधादितितत्पा न्ये
चविकल्पविधिप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यापत्तानित्यस्य बाधएवेत्यर्थः ऋतर्हि पुनः प्रसंगविज्ञानं तत्राह यत्रहीति· यथाभिंधकीत्यत्र पर
त्वात् धौकृते पुनः प्रसंगविज्ञानादकच्· नहि तत्राकच्विधिप्रवृत्त्योर्विरोधः। समुदायेवेतिइदंचित्तं वऊ शोदद्धात्व्यक्तिद्वारक एम·
परिमाणसंभवं प्रस्तुते आहएकैकेति· द्विमात्रोकालकव्यक्तिगतानैकं जातिर्दीर्घइतिहि अर्थःस्यात् तथापि व्यक्तिः प्रत्येकरूपानस

र्व

(10A)

द्विमात्रकालायावता दृशीनसा व्यक्तिरिति भावः। हलंता च्चेत्सारौ तु इकुसमी पव्यक्तिवृत्तिहलन्त जातेः परइत्स पर्याप्निधि सती तादै
दोषः। जातेर्हि जासंतरं व्यवधायक मितिनसजातीयद्विती पव्यक्ति र्व्यवधायिकेति बोध्यं। परे तु वर्णाद्वर्णांतरोच्चारणे ऽर्धमात्रा का
लस्य सत्त्वेन वर्णसमुदायरूपेमात्राकालिकत्वाघसंभव इति प्रक्षो भाष्ये पूर्वे ति उत्तरं तु तावत्स्य स्मकालग्रहणासमर्थस्य तत्र
संज्ञाप्रवृत्ति शंका वारणा र्थमित्याशयेन एवं च जातिग्रहणामिस्य स्तास्यानेकव्यक्तिग्रहणमित्य पीपिनदोषः। मात्राका
लो व ग्रहणो र्धमात्राकालो व ग्रह इति प्राति शाख्य पोरविरो धाय परं सन्निकर्ष इति सूत्रस्य भाष्ये राचवर्णाद्वर्णांतरोच्चारणो ऽर्ध
मात्राकालव्यवायस्यावश्यकत्वादित्याहुः। उच्चैरुदात्तः। ननु च्चारणानुवर्त्ताचपिकल्पं परिभाषा ऽ ग्रहणमिति अनुवर्त्तस्य प्रकृतस्य
तेष्व पेक्षितसंज्ञिसमर्पकत्वे पिस्वरे चेत्येवस्थाने इसर्थकत्वे माना भावादत आह। उच्चैरिति। संज्ञिसमर्पक स्य प्र पमांतानुवृत्त्या पणि
पित्तिड्डे रिति भावः। स्थानेताल्वादौ उच्चैरुच्चे देशे उपलभ्यमान इत्यर्थः। उपलभ्यमानः व्यज्यमानः स चा च इति। वाक्यभेदे
न षष्ठ्यंताचः परेन संबंध इति भावः। ननु च ग्रहणानुवर्त्तेरनेति ड्मास्तु परिभाषाप्रवृत्तिरत आह सत्तामिति। समासस्ये सत्रा
त च इत्यैस्यो पस्थिता तेन समासे विशेष्यभावे राजदृषदितादौ नस्यादित्यर्थः। अकारादकारस्येति तत्र या च तत्ति ध्यर्थं परिभा
षैव कर्त्तव्याना च इत्यनुवृत्तिरिति भावः तदाह भाष्ये बहून्येतस्यातिपत्तो नाव इति। यद्यं तस्य अकृत्स्यादिरुदात्त इति तदर्थः या
वतेति। न चात्त्वः स्थाने हजगुरुत्तादि शब्देन प्रत्याषितः स्यादितिवाच्यं अंतरतम परिभाषया प्राप्तेः। ननु स्वरशेषया

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com